

INTRODUCERE

I . Pretinsul panteism neoplatonic al scrierilor areopagitice, susținut de unii dintre cercetătorii lor

Scrierile areopagitice au fost obiectul unei imense literaturi, începând din secolul VI și până azi. Până în secolul XVI, s-a crezut că autorul lor a fost ucenicul Sf. Apostol Pavel, din Areopagul Atenei.

De la Laurențiu Valla, din timpul Renașterii, mulți dintre cei ce s-au ocupat de ele l-au contestat pe Dionisie Areopagitul ca autor al lor, afirmând că ele datează de la sfârșitul secolului V sau începutul secolului VI. Unii dintre aceștia au văzut în ele o influență a neoplatonicilor Plotin (205-270) și Proclu (412-485), alții au negat această influență, ba au apărut chiar identitatea autorului cu Dionisie din Areopag.

Aici ne vom opri îndeosebi la cercetătorii mai noi ai acestor scrieri, dintre care doi sunt români și unul francez. Ei ne oferă în rezumat și opiniile cercetătorilor de mai înainte. Ei înșiși se declară pentru datarea lor la sfârșitul secolului V sau începutul secolului VI.

Dintre ei, unul, Pr. Cicerone Iordăchescu, în prefețele celor două volume ale traducerii acestor scrieri¹, folosește în interpretarea lor un limbaj care pare a admite o influență a panteismului neoplatonic. Un altul, francezul Maurice de Gandillac, care dă o nouă traducere a scrierilor areopagitice, se folosește de un limbaj prin care exprimă mai puțin o influență de fond a neoplatonismului și mai mult una de formă².

Mai recent, Pr. Gheorghe Drăgulin a publicat, întemeiat pe o bogată bibliografie, o serie de studii asupra acestor scrieri, susținând teza că autorul lor este călugărul scit (daco-roman din Dobrogea) Dionisie Exiguul, dar

le vede ca exprimând în modul cel mai corect învățătura ortodoxă a Părinților anteriori, fără nici o influență neoplatonică³. Deși sufletește înclinăm să adoptăm teza Pr. Gh. Drăgulin, socotim că problema datei și a autorului nu e încă deplin elucidată.

Dar ceea ce socotim că e mai greșit în această dezbatere este teza unei influențe neoplatonice de fond în aceste scrieri. Și aceasta, precum și autoritatea mare și influența pozitivă pe care aceste scrieri le-au avut și le au în Răsăritul ortodox ne fac să înclinăm mai mult spre ideea apariției lor în Răsăritul creștin chiar de la începuturile lui sau spre ideea că ele sunt de la însuși Dionisie Areopagitul, deși nu e cu totul exclusă posibilitatea de a avea ca autor pe unul dintre călugării sciți din secolul VI sau, poate, chiar pe Dionisie Exiguul.

Pretinsa influență panteistă asupra acestor scrieri nu e considerată ca o influență care schimbă fondul credinței creștine nici de Pr. Cicerone Iordăchescu. Dar el folosește un limbaj ambiguu, care lasă impresia că admite această influență.

El declară o dată că noi „toți suntem părtași la supra-esența” divină sau că „Eurile noastre finite se contopesc în Eul infinit, iar acest Eu infinit... este unitatea spirituală a totului”. Aceasta, pentru că Dumnezeu însuși produce toate cele ale lumii dintr-o necesitate, deci nu e o existență personală liberă, iar lumea e din veci, ca și El. „Supra-esența, cum s-a arătat mai sus, are o tendință veșnică de a ieși din ea printr-un fel de *ek-staz*” (emanație, o numește Dionisie), pe care însă Pr. Cicerone Iordăchescu o numește în continuare „cum este crearea lumii, a spiritelor etc.” (Introducere la *Despre numele divine. Teologia mistică*, p. LII). Dar mai are drept autorul amintit să numească emanația, creație? Iar în alt loc, prezentând provenirile diferitelor grade de existență din supra-esența divină, Pr. Cicerone Iordăchescu spune: „Omul, luat în curentul inferior al emanației, plutește prin existență, iar prin spirit și rațiune este atras spre obârșia lui” (*op. cit.*, p. XXXVIII). Și iarăși în alt loc, el spune, identificând creația cu emanația: „Supra-esența iese din sine prin *emanație* (πρόοδος) și totuși rămâne aceeași. Actul creației este un fel de πρόοδος – ieșire din sine, un fel de *punere în afară de sine* – *ek-staz*, fapt al dragostei divine” (*op. cit.*, p. XXXVI).

Viziunea aceasta panteistă ar părea că e recunoscută de Pr. Cicerone Iordăchescu și în confundarea Persoanelor divine în Dumnezeu însuși. Ele

se diferențiază numai când Dumnezeu se îndreaptă spre emanarea lumii din El: „În Dumnezeirea nediferențiată, în supra-esență, persoanele Treimii nu se transcend pe sine; ele acolo se contopesc. Când însă supra-esența privește spre lume, Ea se diferențiază, ca și cum ar fi, ca să ne exprimăm printr-o imagine, niște raze supreme, plecate dintr-un centru și revărsate spre periferie în energia actului creator” (*op. cit.*, p. XXXIV). Deci, Treimea e condiționată de emanația (creația) lumii.

Restrângându-se la sufletul omenesc, Pr. Cicerone Iordăchescu declară, lăsând aceeași impresie de panteism în scrisul areopagitic: „Mistica lui culminează în metafizic, în contemplarea lui Dumnezeu cel necuprins și unul; ea duce până la confundarea sufletului în divinitate” (*op. cit.*, p. XXXIII). În acest sens, el se arată că aprobă „frumoasa cugetare” a lui Meister Eckhart: „Ochiul cu care eu văd pe Dumnezeu este același ochi cu care Dumnezeu mă vede pe mine. Ochiul meu și ochiul lui Dumnezeu este un singur ochi și o singură privire și o singură cunoștință și o singură simțire” (Introducere la *Ierarhia Cerească. Ierarhia bisericască*, pp. XXIX-XXX).

Totuși, Pr. Cicerone Iordăchescu se declarase direct contrar unui panteism de fond în scrisul areopagitic. O spune în fraze ca aceasta: „Unii comentatori au căutat să vadă în scrisul lui o concepție panteistă. Totuși, lucrul stă altfel. După panteism, Dumnezeu se confundă cu lumea și lumea se confundă cu Dumnezeu. Dumnezeu este egal de prezent în toate. Panteismul este un fel de concepție contrară doctrinei imanenței. Dar în concepția lui Dionisie divinitatea nu este nici imanentă, fără transcendență, nici transcendentă, fără a fi și imanentă. Ea este imanentă transcendentă; adică prezentă în lume, dacă ne gândim la substanța ei cea mai intimă și ultimă la supra-esență; și este în afară de lume, dacă privim lumea sub aspectul ei fenomenal” (*op. cit.*, pp. XXXIII-XXXIV).

Dar nici această declarație nu face o deosebire reală între Dumnezeul cel necreat și lumea creată din nimic sau între ființa transcendentă și energiile ce pornesc sau emană din Dumnezeu. Poate că vrea, de fapt, să facă o deosebire și între Dumnezeu și lume, însă limbajul care o exprimă, dacă nu e contrar acestei voințe, e cel puțin nepotrivit.

Gandillac e mai prudent în afirmarea unor influențe neoplatonice asupra scrierilor areopagitice. Prudența aceasta merge până la folosirea unui limbaj care constată unele modificări mai puțin esențiale ale învățaturii

creștine. Dar arată influența panteizantă pe care aceste scrieri au avut-o asupra multor teologi creștini din Occident și reacția pe care, din această cauză, ele au trezit-o la alți teologi creștini. Astfel, Gandillac îl citează pe Luther, care a spus: „Dionisie vorbește mai mult ca un platonist, decât ca un creștin” (*Oeuvres complètes du Pseudo-Denys l'Aréopagite*, p. 20). Iar de Bossuet, spune că „îl acuză pe *abilul necunoscut* numit Areopagitul de-a fi responsabil, prin limbajul său neobișnuit, de exagerările verbale, ba chiar de devierile dogmatice ale unor mistici moderni” (*op. cit.*, p. 27). Iar despre marele teolog catolic Hans Urs von Balthasar, care s-a ocupat într-o operă specială de Sf. Maxim Mărturisitorul, cel care, prin Scoliile lui, a dat scrierilor lui Dionisie un mare credit, Gandillac spune: „În această lucrare, care va avea autoritate mult timp, influența dionisiană este clar impusă... Autorul, de fapt, opune radical «*emanaționismului*» lui Dionisie, «*creaționismul*» lui Maxim” (*op. cit.*, p. 46). Extinzând această observație, putem spune că socotirea lui Dionisie ca panteist a încurajat în lumea Occidentului creștin o viziune separatistă, laică a lumii în raport cu Dumnezeu, ceea ce a întărit pe de altă parte filosofii despre lume ca singura realitate.

În legătură cu aceasta, ținem să notăm că în Răsăritul ortodox nicio dată nu s-a afirmat caracterul panteist al scrierilor areopagitice înainte de Pr. Cicerone Iordăchescu. Această înțelegere diferită socotim că a fost motivul pentru care, în Occident, Dionisie a fost privit cu bănuiala că a încurajat adesea panteismul, pe când în Răsărit, el s-a bucurat totdeauna de o mare autoritate, ca izvor al spiritualității creștine.

Față de această considerare a scrierilor areopagitice ca purtând o marcă neoplatonic-panteistă, și deci ca apărute după Plotin și Proclu, socotim necesar să dovedim caracterul lor creștin, ceea ce ne va da putința să arătăm ca nedeplin sigură datarea lor dintr-un timp de după Proclu și ca neîntemeiată excluderea posibilității ca ele să aibă ca autor chiar pe Dionisie din Areopagul Atenei, convertit de Sf. Apostol Pavel la credința creștină. Această concluzie posibilă ne va fi ușurată și de alte temeuri, care nu sunt mai puțin concludente decât cele aduse de cei ce îl contestă ca autor al lor pe Dionisie din Areopag.

II. Conținutul general creștin al scrierilor areopagitice și componentele lor principale, temei pentru alcătuirea lor de Dionisie Areopagitul

În conținutul scrierilor areopagitice nu se observă nici o preocupare de apărare a Sfintei Treimi, nici o preocupare de apărare a învățaturii despre Hristos ca un ipostas în două firi, împotriva nestorianismului și monofizitismului, deci nu par să fi fost scrise nici după Sinodul I ecumenic, nici după Sinodul II, III sau IV, adică între începutul secolului IV și al secolului VI, deși nu se poate spune că lipsește, în general, învățătura despre Sfânta Treime și despre Iisus Hristos. Nu vedem în aceste scrieri dezvoltările despre Sfânta Treime din scrierile Sf. Atanasie cel Mare, Sf. Vasile cel Mare și Sf. Grigorie de Nazianz, nici preocuparea pentru unirea celor două firi în unicul ipostas al Cuvântului din scrisul Sf. Chirii al Alexandriei. El nu se folosește de argumentele Sf. Atanasie cel Mare pentru *deoființimea* Cuvântului cu Tatăl și nici de deosebirea între ipostas și ființă, reliefate de Sf. Vasile cel Mare și Sf. Grigorie de Nazianz, nici de cele ale Sf. Chiril din Alexandria pentru unirea în ipostasul Cuvântului a celor două firi.

Tema acestor scrieri este de-a apăra învățătura despre Dumnezeu în Treime deosebit de lume, adică o apărare a credinței creștine în general împotriva gândirii filosofice a timpului, prelungită din antichitate, dar în vocabularul filosofiei aceluși timp, folosit de gândirea oamenilor de atunci. Mai era de folos o respingere a filosofiilor panteiste la sfârșitul secolului V și începutul secolului VI? Și cine o putea face mai bine sau cine putea fi mai preocupat de câștigarea intelectualilor de atunci, formați în acele filosofii panteiste, decât un filosof din Areopag, un filosof dintre filosofi? Putea rămâne el, odată devenit creștin, fără să-și pună darul lui într-o activitate de care era capabil? El a putut alcătui aceste scrieri pe la anul 100 d.Hr., când se contura o opoziție a filosofiei timpului față de învățătura creștină.

S-ar putea obiecta și azi, cum s-a obiectat la 533 de către un teolog ortodox în polemica cu un monofizit severian: Cum putem socoti aceste scrieri ca provenind de la Dionisie din Areopag, dacă nu le vedem folosite de Părinții de până atunci? La această obiecție se poate răspunde: Scrierile acestea nu dădeau argumente pentru apărarea Sfintei Treimi sau a învățaturii despre Hristos. Ele au fost, poate, copiate mai puțin și folosite de cercuri

mai restrânse. De altfel, Părinții nu se prea foloseau în scrisul lor de scrisul Părinților anteriori, ci aproape numai de Sfânta Scriptură.

Dar cum apără autorul areopagiticelor credința creștină, folosindu-se de limbajul filosofic al timpului? Prin aceasta trecem la expunerea componentelor gândirii din ele.

a. El face o deosebire clară între ființa tuturor celor între care trăim și Cel mai presus de ființă. Ființa derivă și în grecește de la „a fi”: e participiul lui „a fi”. Deci, ființa e una cu existența. Autorul areopagiticelor folosește pentru Dumnezeu termenul de Cel mai presus de ființă nu în sensul de ființa cea mai înaltă, ci în sensul de Cel de dincolo de existență. El nu este o simplă existență, ci este dincolo de existență, pentru că orice existență, așa cum o cunoaștem, ține să aibă o cauză. Dumnezeu e dincolo de existență, pentru că e necauzat, dar prin aceasta e și cauzatorul tuturor. Aceasta indică o deosebire totală între Dumnezeu și lume. Autorul face o deosebire de „ființă” între toate cele ce există și El – aceasta îi dă și puterea de-a fi singurul cauzator adevărat al tuturor. Dionisie apără astfel ideea existenței lui Dumnezeu ca deosebit de lume, împotriva filosofiei de dinainte de Hristos.

b. El împrumută din filosofia platonicească ideea identității între existență și bine. Însăși existența este un bine. Și cea mai înaltă existență e cel mai mare bine. Dar, pe când Platon nu se arătase consecvent până la a trage din bunătate concluzia că ea implică o eternă relație între Persoană și Persoană, autorul areopagiticelor trage această concluzie.

Dar Dumnezeu nu e nici simplu bunătatea, ci e mai presus de bunătate sau bunătatea necauzată și cauzatoare a toată bunătatea. Aceasta e o altfel de bunătate decât cea cunoscută de noi. Ea e o bunătate deplin dată de bunătatea mai presus de ea. Bunătatea lui Dumnezeu e din ea însăși, e una cu o libertate desăvârșită.

Treptele existenței, dependente între ele, cele superioare obligate să le susțină și să le ridice pe cele inferioare în existență, deci în bunătate, iar cele inferioare atrase de cele superioare, sunt toate într-o dependență între ele, dar și față de Dumnezeu cel mai presus de bunătate, deci bun prin sine, bun în mod desăvârșit. Aceasta dă un temei ierarhiilor cerești și pământești și legăturii dintre ele. Obligația față de cele mai mici și simțirea atracției celor mici de către cele mari dă un temei lăuntric legăturii dintre membrele ierarhiilor. Prin aceasta, Dionisie argumenta nu numai existența unui Dumnezeu

deosebit de lumea văzută, ci și a unei ordini ierarhice superioare acestei lumi, pe care de asemenea filosofia antică nu o admitea.

După Dionisie, ierarhia întregii creații unește și lumea îngerească cu cea pământească, dar și toate treptele lumii îngerești și ale lumii pământești *între* ele. În viziunea aceasta ierarhică, toate treptele mai de jos primesc iluminările dumnezeiești prin cele mai de sus, iar cele mai de sus au obligația să comunice celor mai de jos iluminările dumnezeiești. Numai cea mai de sus treaptă îngerească primește iluminările de la Dumnezeu exclusiv. Dar aceasta nu înseamnă că Dumnezeu e în relație directă numai cu cetele treptei de sus (Tronuri, Heruvimi și Serafimi), nici că în relația cu cetele acestea Dumnezeu e desprins de cetele de după ele. Dumnezeu ține seama, creând treapta cea mai de sus, de treptele de după ea, făcându-le apte să comunice iluminările lor acestora. Iar treptele de după treapta de sus îl trăiesc și ele pe Dumnezeu, dar unit cu treapta cea mai de sus și cu cele superioare lor, precum și treapta cea mai de sus și cetele ei îl cunosc pe Dumnezeu impunându-le vederea treptelor mai de jos, cărora trebuie să le comunice tot ce au de la Dumnezeu. De altfel, nimeni dintre oameni nu poate simți legătura cu Dumnezeu fără o legătură cu oamenii, deci, în mod poate inconștient, și cu îngerii.

Toate cele din lume sunt unități, dar există și diferite grade de unitate între ele și o anumită unitate între toate. Dar unitățile acestea sunt compuse și dependente între ele și de Cel Unul care nu are nimic compus și nu e unit în mod nonvoit cu altele, ci e Unul prin Sine în mod desăvârșit și independent de toate. El e cauza necauzată a tuturor unităților din lume și a unității între ele. Ele toate arată prin aceasta că sunt într-o dependență de Cel Unul mai presus de tot ce cunoaștem noi ca unitate.

Însă, Acest Unul, dacă e și suprabunătatea prin Sine, nu e opus iubirii. Unitatea Lui e prin ea însăși, dar e o unitate vie, deci nu se opune Treimii. Unitatea Lui e o unitate a iubirii. El e Unul viu sau Unul plin de iubire în Sine. El iese prin aceasta veșnic din Sine, dar și rămâne veșnic în Sine. Primul fapt îl explică pe al doilea, fără ca acest al doilea fapt să-i fie impus de primul fapt. Astfel, Dumnezeu stă în Sine și iese veșnic din Sine în Sine, dar când voiește, iese din Sine și în altele, producându-le prin creație și căutând să și le apropie, adică stând și ieșind în acest al doilea înțeles.

Ieșirea în Sine nu-L obligă la ieșirea în cele care sunt deosebite de Sine sau Dumnezeu nu iese din Sine în Sine, ca Treime, pentru că trebuie să iasă

la altele, la producerea lor, cum am văzut că spune Pr. Cicerone Iordăchescu. De aceea *proodoi* nu se pot traduce cu „emanații” (nonvoite), cum le traduce același.

c. Dar toate aceste însușiri ale dumnezeirii o arată mai presus de înțelegere sau ne arată că Dumnezeu nu poate fi caracterizat prin caracterele proprii lumii. El nu e existență, nu e bunătate, nu e unitate, nu e înțelegere. Acestea și toate celelalte însușiri din lume nu sunt deosebite la El doar prin gradul suprem în care le are, căci mai degrabă nu le are. Dar negațiile lor nu au înțelesul peiorativ al nimicului, ci înțelesul superior al celor ce sunt mai presus de ceea ce e propriu lumii. Aceasta o repetă des autorul scrierilor.

Omul ridicat la modul unei înalte sfințenii sau trăiri a lui Dumnezeu, dându-și seama de această înălțime neînțeleasă a lui Dumnezeu, mai mult îl trăiește, decât îl explică prin diferitele noțiuni raționale.

d. O altă deosebire de „ființă” între Dumnezeu și lume, prin ceea ce se separă de panteism, o afirmă autorul areopagiticelor prin considerarea lui Dumnezeu ca nepasiv, deci neexpus relațiilor și posibilităților patimilor, pe când lumea chiar prin faptul dependenței ei de Dumnezeu este pasivă și supusă relațiilor și posibilităților patimilor. Dar pasivitatea componentelor lumii are diferite grade, îngerii sunt pasivi, întrucât sunt dependenți în existența lor de Dumnezeu, dar au totodată o responsabilitate față de El. Dar responsabilitatea unește în ea dependența și libertatea. Ei pot, de aceea, contesta dependența sau responsabilitatea lor de Dumnezeu, ceea ce au și făcut unii dintre ei. Un grad inferior de creaturi, cele umane, au în ele nu numai dependența de Dumnezeu unită cu responsabilitatea față de El, ci și o parte pur pasivă, cum e trupul, cu procesele și simțirile lui. Însă omul poate face prin responsabilitatea lui să se umple de puterile dumnezeiești și deci să participe la libertatea spiritului lui și trupul. Un grad inferior al creaturilor nu are decât pasivitatea simțirii unei vieți lipsite de conștiință. Acestea sunt animalele și, într-un anumit sens, plantele. Dar au și ele un rost pentru susținerea vieții în trup a omului. În sfârșit, există categoria materiei simple a pământului, a mineralelor, care n-au decât o pasivitate, însă sunt și ele necesare pentru viața omului.

În orice panteism, toate sunt dependente una de alta. Nu există ceva independent deasupra totului sau a tuturor. Căci și esența din care emană toate e supusă unei legi.

Autorul areopagiticelor face prin toate cele amintite o deosebire categorică între Dumnezeu și lume. Dar, pe de altă parte, el unește strâns lumea de Dumnezeu. Aceasta se vede și din faptul că pe de o parte Dumnezeu iese din Sine dând ființă celor deosebite de El, pe de alta iese prin „ieșiri”, *proodoi*, la lucruri ca să le „întoarcă” spre El, ca să le umple de darurile bunătății Lui. Cei ce au văzut în aceste scrieri un caracter panteist au confundat aceste două feluri de acte sau de ieșiri ale lui Dumnezeu. Dar, dacă n-ar fi o deosebire între ele, la ce ar mai trebui ca Dumnezeu să continue să ridice spre El și în El cele aduse la existență de El? Autorul folosește pentru aducerea la existență a lucrurilor din lume, a îngerilor și a oamenilor, termenul *paragein* (παπαγεῖν, a aduce la existență, a da existență), iar pentru darurile ce le dă acestora ulterior, spre ridicarea veșnică spre Sine, termenul *proodoi*. Cei ce văd în aceste scrieri o pecete panteistă confundă în mod greșit aceste două feluri de acte, de ieșiri.

Dar atât actul creator, cât și actele de îmbogățire a celor create cu daruri mereu sporite arată creaturile unite în mod nedespărțit cu Dumnezeu. Deși autorul vorbește și de distincții sau despărțiri între creaturi și între ele și Dumnezeu, totuși nu exclude prin aceasta o anumită nedespărțire între El și creaturi, chiar când se închid undelor de bunătate și de existență superioară venite din El. Căci ele n-ar putea exista, dacă n-ar fi ținute în existență de Cauzatorul mai presus de existență al existențelor. Nu se poate cugeta o totală despărțire a lumii de Cauzatorul ei, o totală independență a ei de El. Aceasta nu e panteism, dar nici separație între Dumnezeu și lume.

e. În sfârșit, o componentă importantă a temei legăturii lui Dumnezeu cu lumea, care formează conținutul scrierilor areopagitice, este faptul că toate cele deosebite de Dumnezeu sunt aduse la existență pentru a servi ca simboale prin care se arată lucrător Dumnezeu. Ele au prin aceasta o anumită capacitate de-a primi în ele și transmite prin ele lucrările dumnezeiești. Actualizând lucrurile și gesturile omenești ca simboale, ele sunt sfințite și făcute mijloace de sfințire a unora prin altele. Aceasta dă un caracter liturgic existenței lor.

În primele timpuri creștine, viața liturgică – imne, sfințiri, binecuvântări – era foarte bogată. Liturghia s-a scurtat cu timpul din extensiunea ei bogată – din Constituțiile apostolice, din Liturghia iacobită – tot mai mult, până la Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur. Faptul că autorul scrierilor areopagitice

indică o viață liturgică bogată a comunităților creștine este încă o dovadă a vechimii lor. În Răsăritul ortodox, păstrător fidel al tradiției apostolice, s-a menținut până azi practica unor multiple acte de sfințire, o dată cu conștiința că Dumnezeu e prezent în toate prin lucrările sale sfințitoare. Dionisie Areopagitul a influențat explicarea teologică a acestei prezențe active a lui Dumnezeu în viața Bisericii. O vedem aceasta în opera Sf. Maxim Mărturisorul și a Sf. Grigorie Palama. Amândoi afirmă prezența lui Dumnezeu în toate prin lucrările sau energiile sale necreate, care sunt deosebite de ființa sa. Occidentul, neadmițând această deosebire, cum se vede și din opoziția ce-o făcea Varlaam Sfântului Grigorie Palama și neputând admite o unire a oamenilor și a lumii cu ființa lui Dumnezeu – căci aceasta le-ar confunda pe toate cu Dumnezeu –, a stăruit în conștiința unui Dumnezeu distant de lume și de oameni, cu o Biserică condusă de un vicar (de un locțiitor al lui Hristos cel absent) sau s-a declarat pentru extrema unei mistici panteiste (Eckhart, Jacob Bohme), de care nu sunt străine nici filosofii lui, care nu cunosc decât lumea aceasta ca ultimă realitate.

Consecvent acestei viziuni, Occidentul creștin a dat operei mântuitoare a lui Hristos o interpretare pur juridică și a văzut-o împlinită în singurul moment al răstignirii Lui pe cruce, ca satisfacere a onoarei lui Dumnezeu jignită de păcatul strămoșesc. În Răsărit, ca și în scrierile areopagite, Fiul lui Dumnezeu a luat firea omenească pentru a o face mediu neîncetat al îndumnezeirii noastre, al sfințirii noastre, care ne susține și pe noi pe calea unei vieți înfrânate și tot mai sfinte. De aceea, toți Părinții, inclusiv Dionisie Areopagitul, folosesc termenul îndrăzneț de „îndumnezeire” sau chiar de „dumnezei” (*Ierarhia cerească*, capitolul XII, 3; cf. II Petru 1,4), se înțelege „prin har”, cum s-a precizat mai târziu, pentru învățători și credincioși cu viața sfântă. Cât de mult s-a depărtat protestantismul de această comuniune cu Dumnezeu, afirmând că nu suntem curățați de păcate!

Sf. Grigorie Palama a aflat în scrierile lui Dionisie Areopagitul poate cele mai multe dovezi pentru susținerea afirmației monahilor isihăști că practica rugăciunii neîncetate a lui Iisus le dă putința să-l vadă pe Iisus în lumină, în inima lor, fapt care explică și nimbul de lumină în care sunt zugrăviți sfinții în Ortodoxie. Se poate vedea aceasta în multele citate date din Dionisie, analizate în scrierea Sf. Grigorie Palama⁴.

CUPRINS

NOTA ASUPRA EDIȚIEI	5
INTRODUCERE.....	7
Note.....	19
DESPRE IERARHIA CEREASCĂ	21
SCOLIILE	63
Note.....	104
DESPRE IERARHIA BISERICESCĂ	125
Scoliile.....	181
Note.....	219
DESPRE NUMIRILE DUMNEZEIEȘTI	247
Scoliile.....	319
Note.....	431
DESPRE TEOLOGIA MISTICĂ	465
Note.....	479
EPISTOLE.....	483
Scoliile la Epistole	505
Note.....	528